

Lukáš Novák

Virtuální obsaženost namísto syntetických a priori jako vysvětlení možnosti metafyziky

I.

Jednu z klasických námitek proti možnosti metafyziky lze formulovat následujícím způsobem:

- (1) Veškeré poznatky jsou buď analytické *a priori*,
anebo syntetické *a posteriori*.
- (2) Aposteriorní poznatky nejsou obecné a nutné.
- (3) Analytické poznatky nevypovídají o realitě.
- (4) Metafyzické poznatky (pokud vůbec existují) jsou obecné a nutné poznatky o realitě.

Závěr, který lze z těchto čtyř předpokladů vyvodit, je nasnadě: metafyzika, resp. tradičně aristotelsky chápaná věda vůbec, je nemožná.

Protože výše uvedený argument je platný (závěr formálně vyplývá z premis), jedinou možností, jak hájit možnost metafyziky jemu navzdory je zpochybnit jednu nebo více jeho premis. Jaké máme v tomto směru možnosti?

Zcela stranou musíme nechat premisu 4, neboť ta není ničím jiným než částí nominální definice metafyziky. Jejím odmítnutím bychom tudíž závěru o nemožnosti metafyziky unikli pouze verbálně – zachránili bychom nikoliv metafyziku samotnou, ale pouhé slovo „metafyzika“, kterému bychom vnutili nový význam. Rovněž premisy 2 a 3 bývají obvykle pokládány za samozřejmé. Tím je dáno, že v současné době jsou obvykle spatřována pouze dvě východiska z celého problému: buď celý argument přijmout včetně premisy 1 a jeho závěru, anebo odmítnout premisu 1. První přístup můžeme zjednodušeně charakterizovat jako „pozitivistický“ (a premisu 1 jako „pozitivistický předpoklad“), druhý přístup jako „kantovský“. Ovšem, jak víme, i kantovská záchrana metafyziky (alespoň v Kantově provedení) v posledku selhává, mimo jiné proto, že kýžené *metafyzické* syntetické *a priori* podle Kanta neexistují a principiálně existovat nemohou. Je tedy metafyzika ztracený podnik?

II.

To by byl příliš zbrklý závěr. Když se totiž na celý problém podíváme poněkud důkladněji, ukáže se, jak velmi nás prvotní zdání šálilo.

Na prvním místě lze poukázat na možná překvapivý, avšak, jak se domnívám, poměrně snadno vykazatelný fakt, že totiž

jak premisu 2, tak premisu 3 lze poměrně snadno a přesvědčivě zpochybnit.

To může znít velmi nepřesvědčivě. Pokud jde o premisu 2 – kdo by pochyboval, že jakékoliv poznání, které závisí na smyslové zkušenosti, má nutně toliko nahodilý charakter? Vždyť smysly poznáváme pouze to, co reálně existuje a je aktuálně přítomno; smysly tedy „vidí“ pouze do aktuálně nastávajícího možného světa a jsou tedy principiálně neschopné informovat nás o nutnosti, o výskytu ve *všech* možných světech. A podobně lze odůvodňovat i neschopnost smyslů poskytnout *obecné* poznatky: vše, co aktuálně konkrétně existuje a je vnímatelné smysly, je jednotlivé, obecniny, a tedy i obecné poznatky, tedy nespádají do oboru předmětů smyslového poznání.

A přece je premisa 2 téměř triviálně nepravdivá. Z jakéhokoliv nemodalizovaného, individuálního empirického tvrzení totiž vyplývá totéž tvrzení s operátorem logické možnosti:

$$T \Rightarrow \Diamond T$$

Zatímco však nemodalizovaná empirická tvrzení jsou nahodilá, jakékoliv modalizované tvrzení je nutné – samozřejmě, chápeme-li logické modality ve smyslu S5, což není věcí nějakého nezdůvodněného předpokladu, jak by se

snad někdo mohl domnívat, nýbrž stipulace významu modálních termínů, jichž užíváme:¹

$$(S5) \quad \Diamond T \Rightarrow \Box \Diamond T$$

Z toho vyplývá, že například z empirického nahodilého poznatku

$$(P_1) \quad \text{Micka vrní}$$

vyplývá poznatek

$$(P_2) \quad \text{Je možné, že Micka vrní,}$$

a tento poznatek je již poznatkem o něčem *nutném*: to, že je možné aby Micka vrněla, je nutná pravda. Poznatek P_2 je přitom nepochybně (v tomto případě) o poznatkem empirickým, neboť byl získán v závislosti na smyslové zkušenosti s vrnící Mickou.

Je-li pak Micka kočka (což pokládejme za fakt zřejmý buď analyticky, anebo přinejhorším na základě bezprostřední smyslové zkušenosti), můžeme vyvodit i další, nyní již zcela obecný, avšak stále *empirický* (neboť na našem smyslovém vnímání Micky závislý) poznatek o kočičkách vůbec:

$$(P_3) \quad \text{Je možné, aby kočka vrněla}$$

respektive

$$(P_3') \quad \text{Pojmy „kočka“ a „vrnící“ jsou slučitelné.}$$

¹ Jednoduše zde stipulujeme, že operátor logické možnosti, o kterém je zde řeč, interpretujeme jako pravdivost v libovolném ze *všech* možných světů – a to bez ohledu na to, zda mezi možnými světy existuje nějaký systém relací dostupnosti, který by mohl zakládat možnost definice i nějakých silnějších pojmů možnosti, pro které by platila axiomatika slabších modálních systémů. Aplikujeme-li takto koncipovaný operátor „S5-možnosti“ („ $\Diamond$ “) na libovolné tvrzení, je výsledné tvrzení „S5-nutné“ („ $\Box$ “).

Poznatek P_3 je tedy obecný a nutný empirický poznatek, a jde tedy o protipříklad k premise 2.

Pokud jde o premisu 3, ani tu nelze pokládat za evidentně pravdivou. Přijmeme-li běžnou definici analytického tvrzení jako tvrzení pravdivého na základě jeho významu, z takovéto definice nijak nevyplývá, že se jedná o tvrzení, které se nevztahuje k realitě. Pokud totiž předpokládáme klasickou aristotelsko-scholastickou realistickou teorii pojmu, podle níž každý pojmový obsah vzniká abstrakcí z reality, pak je dilema mezi „pravdivostí na základě reality“ a „pravdivostí na základě významu“ falešné: tvrzení pravdivé na základě významu je *eo ipso* pravdivé na základě reality, protože jeho význam je tvořen z reality abstrahovanými pojmy. Premisa 3 tedy může být pravdivá pouze za naprosto nesamozřejmého předpokladu, že realistická teorie pojmu neplatí, že pojmy nejsou abstrahovány z reality. Již tento předpoklad sám však ve svém důsledku vlastně znamená odmítnutí metafyzického poznání, odmítnutí naší schopnosti pojmově vystihovat realitu samotnou; kritik metafyziky by tedy takto víceméně předem předpokládal to, co by měl teprve dokázat.ⁱ

III.

Navzdory prvnímu dojmu se tedy ukázalo, že možnost metafyziky není vyloučena dokonce ani za předpokladu

ⁱ Pro podrobnější zpracování kritiky těchto obvyklých námitek proti metafyzice viz můj příspěvek „Sofiina volba pokantovské filosofie aneb chvála nástroje“, in: M. Šimsa, P. Sousedík, M. Nitsche et al. (ed.): *Návrat metafyziky? Diskuse o metafyzice ve filosofii 20. a 21. století*, Praha 2009, str. 287-310.

platnosti pozitivistické premisy 1: i v rámci takto striktně vymezeného hřiště existuje pro metafyzické poznatky místo v oboru analytických apriorních poznatků, kterým není důvod upírat vztah ke skutečnosti; mimoto, k obecným a nutným poznatkům o tom, co je možné, lze dospět i aposteriorní cestou – i když je otázkou, zda takto získané poznatky jsou analytické či syntetické, a zda tudíž již nyní není zpochybněn i samotný pozitivistický předpoklad o striktní dichotomii mezi analytickými *a priori* a syntetickými *a posteriori* (tuto otázku nechme zatím stranou, implicitně bude zodpovězena v průběhu dalšího výkladu).

Není vůbec náhoda, že obě tyto metody, jak dospět k metafyzickému poznání, jsou v aristotelsko-scholastické metafyzické tradici známy; uveďme si pro ilustraci příklad vrcholného zástupce této tradice, Jana Dunse Scota.

Explicitní doklad skutečnosti, že si Scotus dobře uvědomuje možnost vyvozovat obecné metafyzické závěry z empirických pozorování, nacházíme v jeho originální argumentaci pro Boží existenci, která se v různých verzích vyskytuje v několika jeho dílech; nejsystematičtěji snad v jeho traktátu *De primo principio*. Zde Scotus k první konkluzi třetí kapitoly, v níž začíná vlastní argumentace pro existenci první příčiny, následujícím způsobem vysvětluje, proč své teze formuluje nejprve na úrovni možnosti:

Tuto konkluzi a několik dalších bych mohl klást také na rovině skutečnosti: *Některá přirozenost vykonává*

účinnou kauzalitu, protože některá přirozenost je způsobena skrze účinnou kauzalitu, protože některá začíná být, protože některá je termínem změny a kontingentní. Raději však kladu závěry a premisy na rovině možnosti: neboť připustí-li se tvrzení o skutečnosti, musí se připustit i tvrzení o možnosti, naopak to však neplatí. Tvrzení o skutečnosti jsou navíc kontingentní, kdežto tvrzení o možnosti nutná; a tvrzení o skutečnosti se mohou týkat pouze existujícího jsoucna, zatímco tvrzení o možnosti i jsoucna vzatého „kvíditativně“. Existence kvidity, o níž se nyní dokazuje účinná kauzalita, bude ovšem dokázána níže.ⁱ

Nacházíme se zde přitom v samotném jádru Scotova metafyzického myšlení – Důkaz Boží existence totiž pokládá za jeden z hlavních úkolů metafyziky, neboť bez něj by metafyzika v posledku ani nebyla možná. Z citátu je ovšem také patrné, že ačkoliv si je Scotus vědom možnosti, založit své metafyzické závěry o jsoucnu „kvíditativně vzatém“, tj.

ⁱ Duns Scotus, *De primo principio* 3, konkl. 1: „*In hac conclusione et quibusdam sequentibus possem proponere actum sic: Aliqua natura est efficiens, quia aliqua natura est effecta, quia aliqua incipit esse, quia aliqua est terminus motus et contingens. Sed malo de possibili proponere conclusiones et praemissas. Illis quippe de actu concessis, istae de possibili conceduntur, non e converso. Illae etiam de actu sunt contingentes, licet satis manifestae, istae de possibili sunt necessariae. Illae ad ens existens, istae ad ens etiam quidditative sumptum possunt proprie pertinere. Et existentia illius quidditatis inferius ostendetur, de qua nunc ostenditur efficientia.*“. Pro podrobnější diskusi tohoto citátu a jeho významu viz moji práci „*Scire Deum esse*“. *Scotův důkaz Boží existence jako vrcholný výkon metafyziky jakožto aristotelské vědy*, Praha 2011 (vyjde v říjnu 2011), zejm. str. 229n.

uvažováném s odhlédnutím od toho, zda aktuálně existuje, na empirickém pozorování, sám tak ve skutečnosti nečiní – říká, že nutná tvrzení o možnosti z nahodilých tvrzení o skutečnosti sice *vyplývají*, sám je však touto cestou *nevyvozuje*. Důvody, proč tak činí, zde nelze rozvádět,¹ stačí říci, že se domnívá, že disponuje i jinou metodou, jak načerpat výchozí premisy své metafyzické argumentace.

Pokud jde o informační hodnotu a „realistický import“ analytických poznatků, instruktivní je následující Scotův výklad z jeho *Ordinatio*:

Pokud jde o tento typ poznání, smyslové vnímání není jeho příčinou, nýbrž pouze příležitostí k němu – rozum totiž nemůže mít jiné poznání nesložených [termínů] než to, které načerpá od smyslů. Jakmile však takové poznání získá, je ihned ze své vlastní síly schopen tyto termíny skládat. Je-li pak díky těmto termínům složení evidentně pravdivé, rozum mu vysloví souhlas na základě termínů a svojí vlastní silou, nikoliv silou smyslového vnímání, od něž tyto termíny z vnějšku převzal. *Příklad*: Když rozum načerpá ze smyslů pojem *celek* a pojem *být větší než* a složí z nich propozici *každý celek je větší než jeho část*, vysloví s tímto složením souhlas ze své vlastní síly a na základě termínů, a nikoliv pouze proto, že viděl termíny spojené ve skutečnosti (tj. tak, jako vyslovuje

¹ Otázku rozebírám ve „*Scire Deum esse*“, str. 226-227, 230-234.

souhlas s proposicí *Sókratés je bílý* proto, že vidí, že jsou termíny spojené ve skutečnosti).

Ba co více: tvrdím, že i kdyby všechny smyslové vjemy, z nichž tyto termíny pocházejí, byly nepravdivé, anebo (což oklame ještě snáze) kdyby některé byly pravdivé a některé nepravdivé, rozum by se v těchto principech neklamal, neboť by mu byly vždy přístupné [jejich] termíny, které by byly příčinou jejich pravdivosti. Je to podobné, jako kdyby někomu, kdo je slepý od narození, byly ve snu zázračně vtištěny vjemy bílé a černé, a zůstaly by mu i po probuzení. Kdyby pak [jeho] rozum na základě abstrakcí z těchto vjemů složil proposici *bílá není černá*, nemýlil by se v ní, ačkoliv byly její termíny získány z chybného smyslového vnímání. Příčinou pravdivosti této negativní proposice – a sice příčinou, jež působí nutně – je totiž formální pojmové vymezení termínů, které rozum takto načerpal.ⁱ

ⁱ *Ordinatio* I, d. 3, p. 1, q. 4, n. 234 (ed. Vat. III, 140–141): „*Respondeo – quantum ad istam notitiam – quod intellectus non habet sensus pro causa, sed tantum pro occasione, quia intellectus non potest habere notitiam simplicium nisi acceptam a sensibilibus; illa tamen accepta, virtute sua potest simul componere simplicia, – et si ex ratione talium simplicium sit complexio evidenter vera, intellectus virtute propria et terminorum assentiet illi complexioni, non virtute sensus a quo accipit terminos exterius. Exemplum: Si ratio ‚totius‘ et ratio ‚maioritatis‘ accipiatur a sensu, et intellectus componat istam ‚omne totum est maior sua parte‘, intellectus virtute sui et istorum terminorum assentiet indubitanter isti complexioni, et non tantum quia vidit terminos coniunctos in re – sicut assentit isti ‚Socrates est albus‘, quia videt terminos in re uniri. Immo dico quod si omnes sensus essent falsi, a quibus accipiuntur tales termini, vel quod plus est ad deceptionem, aliqui sensus falsi et aliqui sensus veri, intellectus circa talia principia*

Z citátu je naprosto zřejmé dvojí: Za prvé, že Scotus rozhodně nemíní nijak zpochybňovat *apriornost* analytických poznatků v tom smyslu, že jejich *pravdivost* je nahlédnutelná pouze a jedině z významů termínů, bez jakékoliv další „konzultace“ s empirickou realitou – právě k ozřejmění tohoto bodu slouží Scotův závěrečný příklad se slepcem. Na druhou stranu však Scotus stejně tak nekompromisně trvá na tom, že samotný obsah „termínů“, tj. pojmů, z nichž se analytický poznatek skládá, může být přirozeně získán jedině abstrakcí ze zkušenosti. *Pravdivost* prvních principů je poznatelná *a priori* z pouhých pojmů; z toho ovšem naprosto nevyplývá, že by zdrojem a základem této pravdivosti nebyla v posledku empirická realita. Scotus sice říká, že „příčinou pravdy“ principů jsou *termíny*, tj. pojmy, z nichž se soud či propozice skládá. Protože však samotné tyto pojmy pocházejí z reality, z níž byly abstrahovány, i nutné vztahy mezi nimi, které rozum odkrývá, jsou tudíž nutné vztahy v realitě samé – a nikoliv nějaká apriorní pravidla, kterými by rozum „pořádal“ smyslovou zkušenost, ve smyslu Kantově nebo logických pozitivistů (a tím méně to jsou nějaké vrozené pravdy racionalistů). Tyto vztahy tedy z rozumu nepocházejí,

non deciperetur, quia semper haberet apud se terminos qui essent causa veritatis: utpote si alicui caeco nato essent impressae miraculose in somniis species albedinis et nigredinis, et illae remanerent post, in vigilia, intellectus abstrahens ab eis componeret istam „album non est nigrum“; et circa istam non deciperetur intellectus, licet termini accipiantur a sensu errante, – quia ratio formalis terminorum, ad quam deventum est, est necessaria causa veritatis huius negativae.“ Pro podrobnější diskusi této pasáže viz „*Scire Deum esse*“, str. 80-84.

rozum je pouze *objevuje* a konstatuje jako nevyhnutelně platné *v realitě*, na základě obsahů pojmů, které z reality načerpal. Je tedy zřejmé, že dokonce i zcela „triviální“ konceptuální pravdy jsou podle Dunse Scota pravdy, které se týkají reality a vypovídají o ní, a mohou tedy mít ryzí metafyzický dosah.

IV.

Přes všechno, co bylo řečeno, se ovšem může zdát, že provedená „záchrana“ metafyziky je značně minimalistická a rozhodně nevrací do hry klasickou metafyziku v celém jejím rozsahu. Na základě výše uvedených předpokladů by totiž metafyzické poznání muselo být omezeno jednak na poznatky o tom, co je možné, a jednak na analytické pravdy; v tradičně aristotelsky chápané vědě, jíž má být metafyzika případem, však, jak se zdá, jde ještě o něco více. Aristotelské schéma vědeckého postupu, vyložené v *Druhých analytikách*, totiž předpokládá, nejen že jsme schopni analyzovat esence jednotlivých druhů jsoucna a explikovat je prostřednictvím soudů, které mají povahu analytických konceptuálních pravd, ale také, a to především, že dokážeme v realitě odkrývat *nutná spojení mezi esencí a jejími atributy* (resp. v dalších krocích mezi atributy vůči dané esenci „bližšími“ a atributy vůči ní „vzdálenějšími“). Nutnost, o niž se tu jedná, není nutností, kterou by bylo možné vykázat definiční analýzou, neboť atributy či „propria“ jsou určení, která k esenci věci nepatří a nejsou tedy zahrnuta v její definici.

Podle Aristotela se takovéto vědecké poznání rozvíjí sylogistickou cestou: nižší premisu takového sylogismu tvoří buď definice subjektu dané vědy, anebo nějaký dříve dokázaný závěr; horní premisu sylogismu pak tvoří tzv. „princip“, neboli obecné tvrzení, které právě vyjadřuje onu nutnou, avšak nikoliv definiční přináležitost buď atributu k určitým způsobem definované esenci, anebo jednoho atributu k druhému – jak nám mohou ozřejmit tyto příklady z oboru aristotelské fyziky:

Vše, co obsahuje látku, má kvantitu	–
<i>princip</i>	
<u>Těleso je substance složená z látky a formy</u>	–
<i>definice</i>	
Každé těleso má kvantitu	–
<i>závěr</i>	
Vše, co má kvantitu, je na určitém místě	–
<i>princip</i>	
<u>Každé těleso má kvantitu</u>	–
<i>dříve dokázaný závěr</i>	
Každé těleso je na určitém místě	–
<i>závěr</i>	

Je zřejmé, že klíčovou roli v tomto konceptu hrají právě ony „principy“ – na ně se v posledku redukuje onen zvláštní

druh nutného poznání, který aristotelská koncepce vědy předpokládá. Podívejme se na ně nyní poněkud blíže. O jakou nutnou souvislost se tu vlastně jedná a na čem je založena? Jak již bylo řečeno, jedná se o nutné spojení, které nelze vykázat definiční analýzou subjektu – z hlediska kantovské definice analytických soudů jako soudů, jejichž predikát je obsažen v subjektu, se tedy zdá, že jde o soudy syntetické. Aristotelská tradice ovšem hovoří o tom, že predikát takových soudů (scholastickou terminologií se označují jako výpovědi *in secundo modo dicendi per se* – „druhý způsob vypovídání *per se*) není sice v subjektu obsažen „formálně“, tj. nepatří mezi definiční známky subjektu, esence subjektu v sobě nicméně obsahuje *důvod jejich přináležitosti k ní*, takže se nikdy nemůže vyskytovat bez nich. Scholastikové proto říkají, že tyto predikáty jsou v subjektu obsaženy tzv. *virtuálně*. Tento termín je odvozen od slova *virtus*, „síla“ či „moc“: subjekt jako byl ze své vnitřní povahy schopen tato neesenciální určení ze sebe vydat či jich nabýt, kdykoliv se reálně vyskytne. Moderně řečeno, jsou to určení, která subjekt doprovázejí ve všech možných světech, kde existuje.

Zde už se však ukazuje, že původní tezi, že se jedná o syntetické výpovědi, bude třeba poněkud upřesnit. Pokud totiž vezmeme v úvahu jak formální, tak virtuální obsaženost, pak tyto soudy *splňují* Kantovu definici analytického soudu – kdybychom je chtěli klasifikovat jako syntetické, museli

bychom onu Kantem požadovanou „obsaženost“ interpretovat jako obsaženost striktně formální. Možná s překvapením však zjistíme, že tyto soudy bez výhrad splňují i dvě další z nejběžnějších definic analytických tvrzení: můžeme totiž o nich říci, že to jsou

- tvrzení pravdivá na základě svého významu;
- tvrzení, jejichž negace implikuje rozpor.

Že splňují první z těchto dvou definic, je zřejmé z toho, že nutná souvislost, o kterou zde jde, je vskutku „zakódována“ již v pojmech subjektu a predikátu, a je tedy dána samotným významem tvrzení – a to bez ohledu na to, že ji často nejsme schopni v těchto pojmech odhalit (ostatně, i pravdivost mnoha formálně analytických tvrzení nám není na první pohled zřejmá). Že splňují i definici druhou se pak rovněž snadno ukáže: pokud totiž platí, že predikát doprovází subjekt ve všech možných světech, kde se subjekt vyskytuje, pak možný svět, kde by se vyskytoval subjekt bez predikátu, neexistuje, resp. musí se jednat o rozporný svět. I když tedy (snad?) nelze rozpor z negace takových tvrzení odvodit syntakticky v rámci nějakého formálního jazyka, přesto tento rozpor z negace takto nutného soudu *sémanticky vyplývá*. „Sémantickým vyplýváním“ zde přitom samozřejmě nemíním nějaké omezené vyplývání relativní vůči formální sémantice nějakého jazyka (např. vyplývání výrokově-logické nebo predikátově-logické), nýbrž zcela obecně definovaný vztah nutného zachování pravdivosti: B vyplývá

z A právě tehdy, když není možné, aby A bylo pravdivé a B nepravdivé.

V.

Právě provedené přiblížení aristotelsko-scholastické koncepce vědeckých poznatků *per se secundo modo* ukázalo, že pokud by byl takový typ soudů či tvrzení vůbec myslitelný, znamenalo by to značné rozšíření oblasti analytických soudů: už by se zdaleka nejednalo pouze o doménu pravd vykazatelných pomocí definiční analýzy termínů, pokládanou často (celkem neprávem) za informačně sterilní, nýbrž tato oblast by obsáhla celý obor potenciálních vědeckých poznatků v aristotelském smyslu. Celá tato koncepce ovšem stojí a padá se základní otázkou, zda vůbec nějaké pravdy tohoto druhu existují – to jsme doposud pouze předpokládali –; a pokud ano, zda (a jak) jsou pro nás poznatelné.

Pokud jde o aristotelsko-scholastickou tradici, zde bychom našli detailně rozpracované odpovědi na otázku poznatelnosti těchto pravd (která se v posledku redukuje na otázku poznatelnosti „principů“),ⁱ samotná *existence* ne-definičních nutných pravd však nebyla scholastiky nikdy pocitována jako problém a tedy ji neřešili. Do centra pozornosti se tento problém dostal – byť v pozměněném kontextu – až u Immanuela Kanta: jeho pátrání po

ⁱ Řešením tohoto problému u Jana Dunse Scota se zabývám ve své práci „*Scire Deum esse*“, str. 77-86.

syntetických *a priori* není ničím jiným než snahou nějakým způsobem uhájit tuto starou aristotelskou koncepci ryzího vědeckého poznatku. Ovšem jak již bylo zmíněno, jeho řešení je pro obhájce tradiční metafyziky nepřijatelné, neboť se jednak omezuje na „záchranu“ poznatků toliko matematiky a přírodní filosofie, a jednak i tato „záchrana“ vlastně v očích realistického myslitele žádnou záchranou není, vzhledem k tomu, že zdrojem a důvodem onoho nutného ne-definičního spojení, které Kantovy syntetické *a priori* vyjadřují, není realita, nýbrž apriorní ustrojení poznávajícího subjektu. Obecné a nutné poznání *reality jako takové (Ding an sich)* se tedy u Kanta nekoná.

Neexistují však jiné možnosti, jak existenci tohoto typu nutných poznatků obhájit? Jednou možnou odpovědí by mohlo být odvolání na induktivní poznání, jehož teorie je ve scholastické tradici dobře rozpracovaná.ⁱ Scholastická teorie indukce je založena na myšlence, že stálé spojení subjektu a určité jeho neesenciální vlastnosti, které pozorujeme v nejrůznějších okolnostech, musí mít nějaký *dostatečný důvod*. Ovšem tímto dostatečným důvodem nemohou být ony měnící se okolnosti, musí tedy spočívat výlučně v samotné esenci subjektu. Ale to, co vychází z esence, je nutné; tedy je nutné i spojení subjektu s onou vlastností. Takovýto „induktivní“ úsudek aspiruje v posledku na deduktivní

ⁱ Pro příklad vypracované koncepce induktivního poznání u Jana Dunse Scota viz *Scire Deum esse*, str. 72-75, 81-86.

platnost; daní za to je však skutečnost, že se spoléhá na princip dostatečného důvodu, který má sám metafyzickou povahu – což komplikuje jeho využitelnost při obhajobě metafyziky jako takové. Aniž bych zde chtěl proto možnost induktivního založení metafyziky zcela zavrhnout, hodlám navrhnout jiný, avšak zcela konkrétní doklad, že ona tajemná, definiční analýzou nevykazatelná nutnost musí existovat.

VI.

Jedním z těch, kdo na tuto skutečnost bezděčně narazili, je Leibniz; v rámci jeho systému však představuje neřešitelný problém. Leibniz totiž v rámci své koncepce tzv. „pojmového atomismu“ spojené s intenzionální teorií predikace tvrdil, že vlastně *všechny* pravdivé výroky mají ten charakter, že predikát je obsažen v subjektu – přičemž tuto obsaženost Leibniz chápal jako obsaženost, výše označenou jako *formální*, tj. v posledku vykazatelnou pomocí definiční analýzy obou termínů.ⁱ Rozdíl mezi z našeho hlediska „analytickými“ a „syntetickými“ soudy pro něj spočíval pouze v tom, zda k vykazání této obsaženosti stačí analýza *konečná*, anebo je třeba analýzy *nekonečné*. V každém případě však byl Leibniz přesvědčen, že v principu je každý pojem jednoznačně analyzovatelný na tzv. *primitivní pojmy* a že pravdivost soudu nespočívá v ničem jiném než v tom, že

ⁱ Pro fundovaný výklad problematiky Leibnizovy teorie pojmu a predikace viz Jan Palkoska: *Substance and intelligibility in Leibniz's metaphysics*, Stuttgart 2010, zejm. str. 52-53, viz též pozn. xxxv.

množina primitivních pojmů, z nichž se skládá predikát, je podmnožinou množiny primitivních pojmů, z nichž se skládá subjekt.ⁱ

Právě leibnizovská úvaha o povaze primitivních pojmů však vede k odkrytí následujícího paradoxu:ⁱⁱ každý primitivní pojem je triviálně *bezrozporný*, neboť je naprosto jednoduchý (pro rozpornost pojmu by bylo třeba, aby se skládal alespoň ze dvou neslučitelných známek). To však znamená, že z každého primitivního pojmu *P* lze vytvořit pravdivý soud tvaru

(L) *P je bezrozporné.*

Právě zde ale vzniká paradox: jestliže je soud *L* pravdivý, pak podle Leibnizovy intenzionální teorie predikace musí být jeho predikát obsažen v subjektu – to však není možné, protože subjektivní pojem *P* je naprosto jednoduchý, primitivní pojem, odlišný od pojmu *jsoucna*. Pro Leibnize tento problém vyvstává – díky jeho intenzionální teorii predikace – už za předpokladu *pravdivosti* tvrzení *L*, a byl by se dal vyřešit pouze tím, že by Leibniz opustil svoji definici

ⁱ Detailněji srov. Palkoska: *Substance and intelligibility*, str. 66-72. Zde zanedbáváme především Leibnizovo rozlišení pojmů primitivních *vůbec* a pojmů primitivních *pro nás*, které je v současném kontextu irelevantní. K Leibnizovu logickému atomismu, jeho těsnému vztahu k aristotelsko-scholastické tradici a k důvodům, o něž se opírá, viz též můj článek *Conceptual Atomism, 'Aporia Generis' and a Way Out for Leibniz and the Aristotelians*, in: *Studia Neoaristotelica* 6 (2009) / 1, str. 15-49. V tomto článku se pokouším ukázat, jakým způsobem připuštění koncepce „virtuální obsaženosti“ umožňuje řešení tzv. *aporie rodu*, která vedla mnohé myslitele k odmítnutí jednoznačnosti pojmu *jsoucna*;

ⁱⁱ Problému si všimá Palkoska: *Substance and intelligibility*, str. 26, pozn. 49.

pravdivosti v termínech formální pojmové obsaženosti. Podobný paradox bude ovšem generován i za předpokladu, že se pokusíme výlučně v termínech formální pojmové obsaženosti uchopit i pojem *nutnosti* – neboť výroky o bezrozpornosti jsou samozřejmě *nutné*; takže pokud bychom nepřipouštěli jinou nutnost než nutnost založenou na pojmové obsaženosti vykazatelné definiční analýzou, museli bychom predikát „bezrozporné“ opět chápat jako formálně obsažený v subjektu P, který však má být podle předpokladu naprosto jednoduchý.

Celá situace, jak se zdá, ukazuje k jedinému závěru: předpoklad, že veškerá nutnost (a totéž platí *a fortiori* pro pravdivost) se zakládá na formální pojmové obsaženosti, vede ke sporu, neboť v naprosto jednoduchých pojmech nemohou být formálně obsaženy žádné jiné známky, a přitom jsou tyto pojmy nutně spjaty s mnoha od sebe samých pojmově odlišnými určeními či atributy (bezrozpornost je pouze jeden z příkladů; jiným by mohl být například pojem poznatelnosti atd.). Tedy jinými slovy, *virtuální obsaženost* pojmu musí existovat, předpoklad její neexistence vede ke sporu.

K tomuto závěru jsme zde pro názornost dospěli na základě předpokladu logického atomismu, na základě předpokladu objektivně dané sady elementárních, dále neredukovatelných pojmových obsahů. Tento předpoklad však ve skutečnosti není nutný – to, že známky jako

„bezrozporný“, „poznatelný“, „možný“ atd. nejsou obsažené v definiční analýze některých pojmů, které je však nutně implikují, lze totiž dokázat i bez odvolání na logický atomismus. Tyto známky jsou totiž nutně spjaté s *každým* pravdivě predikovatelným pojmem, takže pokud by se veškerá nutnost zakládala na definiční obsaženosti, docházelo by v definici každého pojmu k nekonečnému regresu. Definice libovolného pojmu X by obsahovala známku „bezrozporný“, a pak alespoň jeden další pojem Y; ten by však opět musel obsahovat známku „bezrozporný“, a k ní alespoň jeden další pojem Z, a tak dále. Logický atomismus v této úvaze naprosto není předpokládán – naopak, tato úvaha spíše poskytuje pro logický atomismus nezávislé zdůvodnění, neboť zastavení naznačeného regresu neznamená vyžaduje připustit dále definičně neanalyzovatelné primitivní pojmy.ⁱ Jediným zásadním implicitním předpokladem této argumentace se zdá být samotná možnost uvažovat o vztazích pojmů v termínech „obsaženosti“. Tento předpoklad je ovšem inherentní součástí i pozice oponentů, kteří by chtěli hájit tezi, že veškerá nutnost je nutnost založená na definiční obsaženosti.

Jakmile tedy jednou připustíme, že pojmy lze definovat pomocí jiných pojmů, čímž je ustaven vztah pojmové obsaženosti, musíme také připustit, že ne každá nutnost je

ⁱ Pro další souvislosti tohoto argumentu „z regresu“ pro pojmový atomismus srov. srov. Palkoska: *Substance and intelligibility*, str. 25; a Novák: „*Conceptual atomism*“, zvláště str. 17-19 a 36-48.

nutností spočívající v této obsaženosti. Všimněme si přitom, že se nejedná o žádnou slabší „metafyzickou nutnost“ vymezenou oproti nutnosti „logické“ – i tuto nutnost lze odhalit a vykázat na úrovni *pojmu*, jedná se o plnokrevnou *logickou* nutnost vztaženou ke *všem* možným světům, její hranice jsou vymezeny rozporností. Tím samozřejmě nechci říci, že tato nutnost nemá metafyzický dopad – právě naopak: tvrdím, že *logická nutnost jako taková* je bytostně zároveň nutností metafyzickou; proto i „triviální“ analytické nutné pravdy vypovídají o realitě, a proto se i právě objevená nutnost, která není založena čistě logicky na formální pojmové obsaženosti, projevuje i na logické rovině.

VII.

Cílem tohoto textu bylo poukázat na skutečnost, že tradiční námitky proti možnosti metafyziky, ústící v její více či méně explicitní odmítnutí buď kantovského, anebo logicko-pozitivistického stříhu, se při bližším pohledu rozpadají. Speciálně se ukázalo – jsou-li ovšem výše uvedené závěry správné –, že je třeba připustit existenci některých v pravém slova smyslu nutných pravd, resp. nutných souvislostí mezi pojmy, které nelze principiálně redukovat na formální pojmovou obsaženost, explikovatelnou v termínech definiční analýzy – neboli jinými slovy, že chápeme-li „analytické soudy“ v onom běžném, úzkém významu, který počítá pouze s formální obsažeností predikátu v subjektu, pak známá „pozitivistická“ klasifikace všech soudů na syntetické a

posteriori a analytické *a priori* (figurující jako premisa 1 ve výše uvedeném antimetafyzickém argumentu) není úplná. Místo kantovských „syntetických *a priori*“, které metafyziku (a vlastně žádnou vědu v realistickém a objektivistickém smyslu) v posledku stejně nezachrání, nás však úvaha dovedla k nutnosti připustit možnost poznatků, majících charakter tradičního *secundi modi dicendi per se*, založených na tzv. virtuální obsaženosti predikátu v subjektu. Ačkoliv jsme ukázali, že dokonce ani analytické soudy v úzkém slova smyslu není naprosto nutné chápat jako „neinformativní“, „triviální“, „nevypovídající o realitě“ atd. (a totéž platí o formálně analytických tvrzeních, tj. tvrzeních pravdivých na základě významu v nich obsažených logických konstant), potvrzení existence nutných pravd, u kterých predikát nelze odhalit definiční analýzou subjektu, znamená, že pro metafyziku se otevírá celý obor možných poznatků, které nemohou být nařčeny z „triviality“ či „neinformativnosti“ ani na tomto pochybném základě.

Na druhou stranu, i když připustíme, že se podařilo obhájit existenci „virtuální obsaženosti“ a nutnosti, kterou obnáší, přesto zůstává mnoho otázek. Na prvním místě není stále zřejmé, *o jakou nutnost se vlastně jedná*, „kde se bere“ a jakými metodami po ní pátrat. Úvaha, s jejíž pomocí jsme tuto nutnost výše odhalili, byla vedena neformálně. Bylo by možné ji nějak formalizovat, analyzovat, metodologicky vytěžit? Bylo by případně možné použitou metodu zobecnit a

učinit tak alespoň první krok k vyjasnění obecné metodologie metafyziky? Tak by bylo nyní na místě se ptát. Smyslem tohoto textu tedy nebylo především nějaké otázky zodpovědět a vyřešit, ale naopak, na některé vysoce zajímavé a ryze metafyzické otázky poukázat; předvést jejich aktuálnost, navzdory převládajícímu přesvědčení, že tento způsob metafyzického tázání je dávno passé. Pokud se mi alespoň toto podařilo, byl účel tohoto textu, který chce být spíše diskusním příspěvkem než rigorózní studií, naplněn.ⁱ

ⁱ Práce na tomto textu byla podpořena z prostředků grantového projektu GA ČR č. č. P401/11/0906 *Možnosti realistické epistemologie tváří v tvář novověké kritice*.